

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

6

1995





ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ
№ 6 [315]

Головний редактор
П. П. ТОЛОЧКО

Редакційна колегія:
Ю. С. АСЕЄВ
О. І. БІЛОДІД
В. Й. БОРИСЕНКО
Є. Ф. ВЕРБИЛО
Я. П. ГОЯН
А. В. ДЕНИСЕНКО
(перший заступник
головного редактора)
І. М. ДЗЮБА
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
С. З. ЗАРЕМБА
(заступник
головного редактора)
Я. Д. ІСАЄВИЧ
М. Ф. КОТЛЯР
З. В. КУЛИК
І. Ф. КУРАС
І. Б. ГИРИЧ
(відповідальний
секретар)
Ю. М. МУШКЕТИК
О. С. ОНИЩЕНКО
А. Г. СЛЮСАРЕНКО
В. А. СМОЛІЙ
П. С. СОХАНЬ
Д. В. СТЕПОВИК
В. Д. ТУРКЕВИЧ
(заступник
головного редактора)



КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

Історичний науково-популярний
та літературний журнал.
Заснований 1882 р.

ЗМІСТ

*До 400-річчя від дня народження
Богдана Хмельницького*

2. Михайло Грушевський. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство»
8. Ігор Гирич. «Носитель державної української ідеї»
10. Віктор Горобець. Українсько-російські дипломатичні стосунки 1648—1657 рр.
22. Віктор Брехуненко. Військо Донське в політиці українського гетьмана
31. Борис Крупницький. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії
36. Олексій Ясь. Український історик Борис Крупницький

ПОЕЗІЯ. ПРОЗА. ЕСЕ

40. Валерій Шевчук. Брама смертельної тіні. П'єса
72. Григорій Зленко. Загублена поема Олександра Колесси
73. Олександр Колесса. Смерть гетьмана Павлюка
76. Анатолій Денисенко. Зустрічі з минулим (історичні шкідці)

ФОНД «МАРТИРОЛОГ УКРАЇНИ»

81. Олтар скорботи. Упорядкування і редакція Олекси Мусієнка. Закінчення.
98. Олекса Мусієнко. Злочин без карі

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

105. Ірина Войцехівська, Олександр Семергей. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)

КРИТИКА. БІБЛІОГРАФІЯ. ЗВІДОМЛЕННЯ

113. Бібліографія видань, присвячених Богдану Хмельницькому
120. Олександр Сушко. Історичному факультету — 75
123. Зміст часопису за 1995 рік

ІСТОРІЯ ОЧИМА ХУДОЖНИКА

128. Олена Титова. Церква в його картинах

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В СВІТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ¹

Образ Хмельницького глибоко ввійшов у свідомість нації. Величний розмах революції 1648 р., постання нової козацької державности були епохальними подіями, які залишили нестерті сліди в процесі українського національного самопізнання пізніших часів. Особливо сильно українці відчували героїчність доби і геніяльність провідника нації Богдана Хмельницького в часи, коли ця державність ще діяла, хоч і хилилася до занепаду.

Друга половина 17 ст. і 18 століття були ще повні духом Хмельницького. Пієтизм до його особи висловлював себе і в багатій літературі віршів, і в народних думках на його честь, і в численних панегириках і одах, і в драмах, наприклад, найславетнішій драмі 18 ст. (1728 р.), що носила назву «Милость Божія, Україну од неудобь носимих обид лядських через Богдана-Зіновія Хмельницького освободившая»². Наші історики не робили винятків з цих тенденцій часу. В козацьких літописах, які були складені здебільшого на початку 18 ст., плекався культ великого Богдана, що виходив з живого, теплого почуття до засновника української державности. Самі заголовки їх праць говорять про те, що постать Хмельницького була в їх малюнку українського минулого центральною. Самовидець назвав свою працю «О початку і причинах війни Хмельницького», Самійло Величко написав «Сказаніє о війні козацкой з поляками через Зіновія Богдана Хмельницького, Гетмана войск Запорожских, в осми літех точившейся», а Григорій Граб'янка охрестив свою історію назвою «Дійствія презильной і от начала поляков кравшой небивалой брані Богдана Хмельницького, гетмана запорожского, з поляки».

Також і в «Історії Русов» кінця 18 ст. улюбленим героєм і основним персонажем українського історичного процесу від його початків є Богдан Хмельницький, в образі якого скупчуються — подібно як і в хроніках Самовидця, Величка, Граб'янки — всі можливі чесноти воїтеля, політика і людини. Віршована історія України (правдоподібно, писана в 1734 р.), відома нам під назвою «Героїчні стихи о славних Военних дійствіях войск запорожских»³, порівнює Хмельницького з Мойсеєм (трафаретний образ, якого вживали українські діячі ще за життя Б. Хмельницького) і каже:

«Вдохнул Бог як Мойсею, по вірі і роду
Ревность Хмельницькому, чтоб отдал свободу
Под ігом поляков сгениячой родині
І православну віру Україні»⁴.

Цей беззастережний авторитет, пошана і пієтет, якими користувався Б. Хмельницький в старій нашій історіографії 17—18 ст. і почасти навіть на переломі епох, зазнали в 19 ст. рішучої зміни. Нова доба зовсім не поділяла того ентузіазму і любови, з якими поставилися до незабутнього гетьмана покоління, що ще жили в козацькій державі.

На зміну безкритичним державникам 18 ст. приходили після певного антракту історики-народники 19 ст., що носилися з думкою про примат народу. Не окремі історичні діячі, тільки народ повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він зі своїми ідеалами і змаганнями, зі своєю боротьбою, злетами і падіннями був і є в їх очах єдиний герой історії. Коли вже й позитивно оцінювали деякі історичні постаті, то тільки ті, які заступали інтереси простого народу, ті, що були носіями народних ідеалів; за таких уважалося, наприклад, Палія, правобережного ватажка часів Мазепи, або Сірка, січового кошового другої половини 17 ст. В конфліктах народу, простого народу, і влади рація і право завжди були на боці народу. Вже перша наукова монографія про Б. Хмельницького М. Костомарова⁵ (перше видання 1857 р.) виявляє в собі риси, типові для народницької історіографії 19 ст. Його симпатіями тішаться запорожці, яких всечасна готовність до бунтів приймається за вислів найвищого демократизму. Республіканська Запорізька Січ є в його очах правдива заступниця народних інтересів, і державницькі змагання Б. Хмельницького не знаходять собі зрозуміння. Б. Хмельницький як провідник нації у Костомарова виходить ніби з власних інтересів або заступає вузько-еґотичну політику старшини. Взагалі його постать дуже слабо і неясно окреслена, і її по суті зовсім закривають стихійні народні рухи.

Ми знаємо, що гарячий Куліш від однієї крайности кидався до другої. Почавши з прославлення козаччини і Хмельницького хоч би в своєму поетичному переказі української історії, відомому під назвою «Україна» (1843)⁶, він врешті став на позиціях, украй ворожих і козаччині, і самому Хмельницькому. Висуваючи наперед (десь в 70—80 рр.) певні вимірні ідеали культури і людськості, він не знайшов в великому русі середини 17 ст. тих людей, які підходили б під категорію подвижників культури і героїв духу, яким він надав рішального значення в історичному процесі. Хмельницького він обвинувачував у тому, що він «наш квітучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків». Великий гетьман виступає у нього як руйнік, що спиняє або нівечить широкий культурний розмах українського народу. Діяльність Хмельницького, на його думку, відбувалася коштом простого народу, який був для народників 19 ст. найвищою мірою оцінки.

В. Антонович у своїх «Бесідах про часи козацькі на Україні» теж залишився в рамках антитези: народ — Б. Хмельницький. «Коли придивимося,— каже він,— тому, яку силу дав Хмельницькому народ і як він скористався своїм становищем, то мусимо признати повну недотепність його в політичних справах». На його думку, Хмельницький, навіть «коли йому вдалася справа, плутовся і не знав, що робити далі, рівночасно зав'язував він дипломатичні зносини у трьох-чотирьох суперечних напрямках і ніде не доводив їх до кінця». Але Антонович обвинувачує не стільки Хмельницького, скільки низький стан культури, політичну непідготовленість та взагалі «органічну недержавність» українського народу, які мали бути передусім причиною того, що з українських змагань за незалежність у дальшому розвитку нічого не вийшло.

Пізніше Антонович трохи пом'якшав свої погляди, коли схарактеризував ще раз Б. Хмельницького з нагоди 250-літнього ювілею революції 1648 р. (1898). Як народник він зробив спробу привести до якогось одного знаменника стремління народної маси і Б. Хмельницького. Тепер Б. Хмельницький став в його очах діячем, широко відданим народним інтересам, що зробив на користь народу все, що міг зробити в умовах того часу, і що зосереджував у своїй особі громадські стремління мільйонної маси. Але в одному залишився народницький історик впертим. Не заперечуючи заслуг Хмельницького

як вождя і адміністратора, він далі не визнав його прагнення створити незалежну Україну, бо такого прагнення не мав, на його думку, і сам український народ.

По суті слідами Антоновича пішов і останній могокан народництва, Михайло Грушевський. В ІХ томі своєї «Історії України-Руси» він дав нам цілу епопею Хмельниччини, широкий, як море, образ епохи, для з'ясування якого притягнуто безліч архівних і інших матеріалів. Але гетьман Б. Хмельницький — не герой Грушевського, і тенденція автора-народника виявила себе зовсім виразно в тому, що «не Хмельницькому-вождеві, а творчим стражданням українських народних мас» присвячено працю. І тут ми помічаємо певну зміну становища. В той час як у популярних нарисах історії України автор ще досить позитивно оцінював діяльність засновника української держави, в своїй монументальній монографії (ІХ том «Історії України-Руси») він приходить до висновку, що Хмельницький був «великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями. Але цих здібностей не вистачало йому для розв'язання історичного вузла українського життя». «Як провідник, двигач і насильник мас,— каже Грушевський,— він показав себе дуже яскраво, але політиком він був невеликим і, поскільки керував політикою своєї держави, виходила вона не дуже мудро».

В очах Грушевського Хмельницький не був послідовним державником, що мав одну велику мету — здобути незалежність козацької держави, не думав гетьман як слід і про інтереси народні, бо інакше не тримався б так уперто союзу з татарами, які завдали саме за Хмельницького стільки горя українським народним масам. Нерозважною і незручною, на думку Грушевського, була його політика і супроти Москви. Взагалі в політиці Хмельницького,— каже далі автор,— не було ні ясного пляну, ні виразної державної ідеї, ні консеквентного проведення в життя. Майже в тих же висловах, що й його вчитель Антонович, Грушевський підкреслює, що в політиці Хмельницького зустрічались різні настрої і орієнтації, перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. І дивно, ця оцінка⁷ появилася після того, як стали відомими позитивні характеристики Б. Хмельницького з боку польського історика Кубалі⁸ і українського історика В'ячеслава Липинського. Грушевський навіть сам висловився, що він своїм критичним підходом (по суті скептичним підходом, без ґрунтовної і переконливої аналізи відповідних джерел) хотів запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького», що, на його думку, мало місце в працях Липинського.

Саме оцінка поляка Кубалі робить нам виразним, що Грушевський залишився в полоні упередження, що його народницьке настановлення зробило для нього неможливим справді реально оцінити великого українського діяча. Ось що Кубалі пише: «Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелем⁹... але треба признати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання; його край мав майже звідусіль відкриті границі. Він не мав, як Кромвель, до своєї розпорядки вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати і вчити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, муніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга, якої йому можна було позаздрити і то не лише у нас, в Польщі... Була це людина з кожних поглядів надзвичайних розмірів, він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого. Можна б про нього сказати, що він уродився володарем: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь могутня воля й залізна рука».

Супроти народників постала врешті реакція. Як антитеза бездержавному народництву прийшов в 20 ст. державницький напрям української історіографії до вислову. Це була цілковита зміна позицій. Не простий народ, не соціальні первні, але держава-нація в її цілості і повноті була оголошена найвищим добром. Тому й підхід до державних діячів нашого минулого був узалежнений від того, як і оскільки вони прислужилися державному будуванню України. Не слуги народу, простого народу, а слуги державно-національної цілості вийшли на передній плян.

Це значило переоцінку цінностей і для доби Б. Хмельницького. Саме творець державницького напрямку в українській історії, В. Липинський, спеціально зайнявся часами Б. Хмельницького. З його «Z dziejów Ukrainy» (1912) і «Україна на переломі» (1920) Хмельницький виступає як могутній велетень, що зумів у своїй особі втілити маєстат нації, як геніальний організатор української держави, великий політик і патріот. У вчинках гетьмана та в його плянах Липинський побачив не вагання між різними політичними орієнтаціями, не кидання від одного союзу до другого, а свідоме змагання відновити українську державність в усій її широті.

Незважаючи на всю захопленість образом великого гетьмана, оцінка Липинського не була ніяким зворотом до старого безкритичного пієтету і шанобливості 18 ст. Державництво 20 ст. мало таке відношення до державництва 18 ст. як вищий, більший, свідомий свого завдання етап до нижчого.

В. Липинський використав величезні архівні матеріали і довів на джерелах, як уміло Богдан Хмельницький згуртував навколо себе талановитих людей України, беручи їх то з старого заслуженого козацтва, то з рядів маси, то з шляхти (її участь в державній будові України стала нам вповні ясною тільки після дослідів Липинського), і як послідовно і вперто повів він за їх допомогою змагання за соборність і незалежність української держави, шукаючи в усіх сторонах можливих союзників і поволи підводячи базу для ствердження України як незалежного цілого в боротьбі за рівновагу сил в Східній Європі.

Писання Липинського мали великий вплив на новітню історіографію. Сучасні історики, починаючи з Д. Дорошенка і Томашівського та майже всієї галицької школи¹⁰, пішли слідами не Грушевського, а Липинського. Грушевський зі своїм скептицизмом залишився самотнім, і його велика монографія про Б. Хмельницького служить історикові як величезна збірка почасти перевіреного і систематизованого, а здебільшого сирого матеріалу.

Але те, що зробив Липинський,— це тільки перші кроки на шляху до синтетичного оброблення Хмельниччини. Перед нами стоїть велике завдання вглибитися в добу, встановити її, так би мовити, структуру, подати її в повній перспективності на основі синтетично-аналітичного оброблення величезного джерельного матеріалу.

Поки що ми маємо тільки дуже загальний малюнок, де на першому пляні різкими штрихами поданий образ Б. Хмельницького, а поза ним в перспективі ніби народне море, серед хвиль якого тільки де-не-де вириваються силуети окремих діячів як якісь неясні бліді фігури.

Доба і навіть сам Богдан Хмельницький як її репрезентант ще не рельєфна і не пластична. Щоб зробити її такою, треба насамперед вивчити всіх діячів, що виховалися і розгорнулися під геніальним проводом Хмельницького, всіх отих народних ватажків, полковників, шляхтичів, дипломатів, духовних, яких так багато опинилося в рядах революції. Дещо в цьому вже зроблено. В. Липинський довів важливість місцевої середньої і дрібної шляхти для повстання Б. Хмельницького, дехто зайнявся (Оляничин¹¹, П. Феденко¹²) визначними постатями української дипломатії, М. Петровський¹³ присвятив чимало сторінок козацьким полковникам середини 17 ст., дехто вивчив державний устрій

доби (І. Крип'якевич)¹⁴, правні і економічні відносини за Хмельницького і т. д.

Але все це тільки перші кроки на шляху, який тільки ще перед нами відкрився. І ми певні, що, йдучи цим шляхом, ми ще більше переконаємося в величї доби і її геніяльного репрезентанта Богдана Хмельницького. Можливо, некритичне державництво 18 ст. і скептичне народництво 19 ст. утворять завдяки нашій праці синтезу національного і соціального моменту, ту свідому синтезу державництва з соціальними первнями, без якої не може бути правдивого зображення, реального, сильного своєю пластичністю і перспективністю історичного малюнку.

¹ Текст друкується за виданням: Арка.—1948.—№ 3—4 (березень—квітень).—С. 6—8. Збережено стиль, мову та правопис оригіналу. «Арка»—місячний журнал літератури, мистецтва і критики. Видавався у Мюнхені в 1947—1948 рр. Вийшло 11 номерів. Головні редактори: В. Домоногович, пізніше Ю. Шерех.—Див.: *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні.—Мюнхен, 1985.—Т. 1.—С. 415.

² Один з відомих творів української барокової літератури, присвячений гетьманові Данилові Апостолові, в якому відтворено перебіг подій, пов'язаних з повстанням Б. Хмельницького. Імовірний автор Геофан Трофимович.

³ «Героїчні стихи о славных военных действиях войск запорожских, вкратце з разних гисторий просторечно сочиненны. Писанни же года 1784». (Дата написання залишається дискусійною). Віршований твір, в якому висвітлюються історичні події XVII—XVIII ст. Див.: *Н. В. (Василенко Н.)* Памятник украинской литературы конца XVIII века // Киевская Старина.—1891.—Т. 32.—Кн. 1.—С. 154—161. Авторство встановлено за виданням: Полонська-Василенко Н. Бібліографія праць М. П. Василенка // Укр. історик.—1966.—№ 3—4 (11—12).—С. 103.

⁴ Див.: *Н. В. (Василенко Н.)* Указ. соч.—С. 158.

⁵ Див.: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький и возвращение южной Руси к России // Отечественные Записки.—1857.—Т. 110.—С. 200—290, 512—575; Т. 111.—С. 207—264, 529—574; Т. 112.—С. 323—424; Т. 113.—С. 313—358.

⁶ Йдеться про працю: *Кулиш П.* Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького.—К., 1843.—95 с.

⁷ Погляди Б. Крупицького щодо інтерпретації оцінки М. Грушевським державотворчої ролі Б. Хмельницького не поділяє відомий український історик, проф. Любомир Винар. Див.: *Винар Л.* Найвідатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934) // *Винар Л.* Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки.—Дрогобич, 1992.—С. 108—115.

⁸ *Кубаля Людвік* (1838—1918)—відомий польський історик, дійсний член НТШ, автор праць з історії Хмельниччини.

⁹ *Кромвель Олівер* (1599—1658)—лідер англійських інDEPENDENTІВ з 1650 р.—лорд-генерал (головнокомандувач) армії, в 1653—1658 рр.—лорд-протектор Англії, Ірландії та Шотландії. Ряд дослідників порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля, аналізуючи соціально-політичні проєси середини XVII ст. в Україні і Англії.

¹⁰ «Галицька школа»—одна з назв історичної школи М. Грушевського у Львові (1894—1913). Див.: *Винар Л.* Вказ. праця.—С. 117—118.

¹¹ *Оляничин Домет* (1891—1970)—український історик, професор Українського Вільного Університету, автор джерелознавчих праць з історії України-Гетьманщини. Див. докладніше: *Полонська-Василенко Н.* Пам'яті Домета Оляничина // Укр. історик.—1970.—№ 4 (28).—С. 83—89.

¹² *Феденко Панас* (1893—1981)—український політичний діяч, історик та публіцист, професор Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, автор наукових студій з історії соціально-політичних рухів та історії української дипломатії. Див. докладніше: *Антонович М.* Панас Феденко // Укр. історик.—1982—1983.—№ 3—4 (75—76); 1 (77).—С. 151—153.

¹³ *Петровський Микола* (1894—1951)—український історик, член-кореспондент АН УРСР (з 1945 р.), автор ряду досліджень з історії Гетьманщини та козацького літописання. В. 1942—1947 рр.—директор Інституту історії України АН УРСР.

¹⁴ Див.: *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка.—1925.—Т. 138—140.—С. 67—81; 1926.—Т. 144—145.—С. 109—140; 1927.—Т. 147.—С. 55—80; 1931.—Т. 151.—С. 111—150.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ



Ім'я Б. Крупницького в Україні згадали тільки тепер, на межі 80—90-х років. Він належить до тих самобутніх творчих особистостей, науковий доробок яких відзначається історіософським та теоретичним спрямуванням історичних студій. В наукових колах української діаспори повоєнної доби Бориса Дмитровича знали як видатного українського вченого, одного з представників молодшої генерації істориків-державників. Однак і досі він залишається відомим вузькому колу фахівців, що зовсім не відповідає його внеску у скарбницю національної історіографії.

Борис Крупницький народився 24 липня 1894 р. у селищі Медведівці Чигиринського повіту Київської губернії у родині псаломщика Дмитра Юліановича Крупницького і Ольги Степанівни (нар. Скічкової). Окрім Бориса, батьки виховували ще п'ятьох дітей, тому в родині нерідко бувало суцужно, що змушувало батька постійно підробляти.

В 1913 р. Борис Крупницький скінчив Черкаську гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де розпочинає свою дослідницьку діяльність. Однак тема, пов'язана із вивченням в'ятських рукописних книг, що запропонував проф. М. Довнар-Запольський, не вдовольнила молодого історика. «Голі цифри мені, що ніколи ще не покидав благословенної України, нічого не говорили, і моя фантазія не знала за що вцепитися, тим більше, що не було й звичайного статистичного вміння оперувати цифрами»,— писав він у своїх споминах¹.

Навчання в університеті обірвала війна. 1916 р. Б. Крупницького мобілізували на військову службу. До Києва він повернувся тільки

1918 р., на короткий час поновив навчання, але незабаром знову одягнув військовий однострій, цього разу української армії. Протягом 1919—1920 рр. Крупницький брав участь у військових діях, був тяжко поранений і опинився в Німеччині. На чужині він працював як сільськогосподарський робітник у місцевості Гіммельпфортен (поблизу Гамбурга). Там Борис Дмитрович познайомився і згодом одружився з Маргаретою Шпрекельзен, яка стала йому супутницею на все життя.

Палке бажання поновити навчання Крупницький зміг реалізувати тільки 1925 р., коли почав студіювати німецьку мову в Інституті для чужинців при Берлінському університеті ім. Фрідріха Вільгельма. Після успішного складання іспитів Борис Дмитрович отримав можливість продовжити навчання в університеті завдяки стипендії щойно заснованого у Берліні Українського Наукового Інституту (УНІ). В обов'язки стипендіата входило слухати лекційні курси двох українських професорів. Крупницький обрав лекційні виклади та семінари І. Мірчука та Д. Дорошенка. Саме лекції з української історіографії Д. Дорошенка вплинули на формування Крупницького як науковця та визначили коло його наукових інтересів. Німецьким наставником молодого дослідника став професор східноєвропейської історії Отто Геч. Бісмаркіанець за своїми політичними уподобаннями, прибічник російсько-німецького союзу, він разом з тим коректно й уважно ставився до українських науковців. Це дало можливість дисертанту відносно вільно, виходячи з власних уподобань та порад Д. Дорошенка, обрати тему для свого першого дослідження. Дисертація Крупницького була присвячена Йогану Христіану фон Енгелю (1770—1814) як історику України. Енгель належав до тогочасних європейських істориків, прибічників «раціоналістичної методи» дослідження. Його зацікавлення українською тематикою мало теоретичний характер і було пов'язане з тодішніми австро-угорськими проблемами. Тому перша історична праця Крупницького вимагала від історика не тільки доброго знання мов, джерел, іноземної та української наукової літератури, а й відповідного складу мислення. Сама тема дослідження спонукала Крупницького до розробки ряду теоретичних проблем, що особливо позначилося на повоєнних працях історика.

26 червня 1929 р. Крупницький захищає докторську дисертацію в Берлінському університеті. Згодом він стає асистентом Д. Дорошенка на кафедрі української історії в УНІ. 1932 р. його обирають приват-доцентом, а 1941 р. — надзвичайним професором Українського Вільного Університету (УВУ). В 1933—1945 рр. Борис Дмитрович працює науковим співробітником УНІ в Берліні. Тоді ж Крупницький зосереджує свою увагу на добі Мазепи та його послідовників. Він спеціально вивчає шведську мову для опрацювання оригінальних джерел у Стокгольмському державному архіві, працює в архівах Німеччини. В студіях, присвячених добі Мазепи, дослідник порушує питання про значення цієї епохи в національній історії, співвідношення особистості та історичної доби.

Ситуація для праці українських дослідників в еміграції змінилася на краще після того, як союзні війська зайняли Німеччину. В 1946—1949 рр. у західній зоні окупації в умовах «вільного суспільства» зосредилися значні наукові сили старої та новітньої генерації емігрантів, що зумовило створення і піднесення ряду культурних та науково-дослідних осередків, яке навіть отримало назву «еміграційного ренесансу». Закінчення війни, становище українців, що опинилися затиснутими між двома тоталітарними державами у добу воєнного лихоліття, поширення національно-державницьких ідей та світогляду в еміграційних колах стали важливими факторами не тільки для підведення підсумків наукового розвитку, а й їх критичної переоцінки.

Для Крупницького-історика повоєнні сорокові — це якісно новий етап наукової творчості. Саме в ці роки одним із помітних явищ нау-

кового життя української діаспори стає його праця «До методологічних проблем української історії» (Авгсбург, 1946). У ній вчений не тільки порушив проблему співвідношення народницького та державницького напрямів, «генетичної і порівняльно-соціологічної методи» з перспективи розвитку новітньої української історіографії, а й висунув ідею їх синтезу. Брошура Крупницького стала приводом до наукової дискусії 1946—1949 рр. про концептуальні засади розвитку повоєнної національної історіографії та переоцінку історіографічної спадщини, в якій взяли участь визначні дослідники (Л. Окіншевич, В. Мацяк, В. Бер (Петров) та ін.).

До проблеми «синтези напрямів» Б. Крупницький повертався не раз, розглядаючи її в світлі аналізу «соціальної та національної ліній» (тенденцій) розвитку українського історичного процесу, світоглядних засад українського суспільства. «Десь треба знайти синтезу між національним і соціальним, розумну, творчу синтезу, без якої наші сусіди все зможуть у нас розкласти і обеззброїти»², — зазначав історик. Цю ідею Крупницький розгорнув у своїх дослідженнях, зокрема в збірці «Основні проблеми історії України». В ній викладені принципи і методологічні засади періодизації національної історії, співвідношення чинників українського історичного процесу (степу, лісу, моря), співіснування республіканської та монархічної тенденцій у козацько-гетьманській державі, формування станової держави, «призначення України» в світовому цивілізаційному процесі, обґрунтування тези про відсутність феодалізму як суспільного ладу в Київській Русі, проблема еволюції «українського духовного типу» в світлі модерних європейських філософських напрямів та чимало іншого. З усього цього, мабуть, найцікавішою була «спроба періодизації» національної історії. На думку дослідника, науковий підхід до періодизації мусить ґрунтуватися на сполученні пріоритетного «національно-державного принципу» з принципом «суспільним, соціальним», який «береться істориком під увагу тільки в міру можливості в свідомості того, що в схему аж ніяк не втиснемо цілого багатства історичного життя». Б. Крупницький власну «спробу схеми» (періодизації) української історії виводить з ідеї «гравітації» певної території до відповідного населеного пункту (міста) — центра державного життя, вважаючи обґрунтованою періодизацію, яка веде від Києва до Галича і Львова, а не до Суздаля і Москви. Національну історію він поділяє на сім періодів: I. Передісторія України. II. Князівсько-земські часи: а) Київська держава; б) Галицько-Волинська держава. III. Українські землі в складі литовсько-руської держави. IV. Україна — колонія шляхетської Польщі і козацький рух. V. Гетьманська держава 17—18 ст. і етапи її розвитку як станової держави. VI. Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух XIX ст. VII. Спроби розбудови української державності в 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення.

У сорокові роки Крупницький продовжує активно працювати й над історією України-Гетьманщини. Логічним продовженням його студій про мазепинську добу стала велика монографія, присвячена Данилу Апостолу, де автор пов'язав оцінку цієї історичної особистості з перспективами соціального розвитку («затримкою процесу кріпацької нівеляції») в Україні в другій половині XVIII—XIX ст. В подальших планах дослідника було написання великої праці про Кирила Розумовського — він клопотався про субсидію Рокфелеровського фонду для поїздки до Франції з метою вивчення паризьких архівів. Однак виконати свій задум не зміг через різке погіршення здоров'я і обмежився невеличкою розвідкою про добу Розумовського³.

Характерною особливістю повоєнних праць Крупницького є прагнення висвітлити національну історію України у світовому історичному контексті. «Безперечно Україна була окраїною Європи, межею проти іншого неєвропейського світу. Як Іспанія на Заході, так Україна на

Сході Європи боронила останні бастіони європейського духу проти турецько-татарського чи арабського світу... Тому говорити про європеїзацію України, можна тільки з непорозуміння. Україна є частина духовної Європи, не зважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставинами, і тут нема чого європеїзувати: треба тільки підтримати її вічний європейський дух. Органічний шлях українського розвитку є європейський...»⁴ — зазначав учений, аналізуючи історичні наслідки геополітичного розміщення українських земель.

На межі 40—50-х років здоров'я Бориса Дмитровича знову погіршилося. Тоді ж почали рватися старі наукові зв'язки (через від'їзд багатьох учених до Америки). Попри ці обставини останні шість років свого життя вчений дуже багато працював. Упродовж 1950—1956 рр. Крупницький видав близько п'ятидесяти праць та підготував до друку ряд інших. Не полишив він й історіографічної проблематики, свідченням чого стала невеличка, але вельми цікава брошура «Теорія III Риму і шляхи російської історіографії» (Мюнхен, 1952), в якій досліджено вплив імперської, великодержавницької традиції на формування російської історіографії.

5 червня 1956 р. Борис Дмитрович Крупницький відійшов у вічність. За рік світ побачила його велика праця про українську радянську історіографію «Українська історична наука під Советами (1920—1950)», пізніше було видано збірку статей «Історіознавчі проблеми історії України» (Мюнхен, 1959). Обставини виявилися надто важкими й обірвали життя історика на найвищому злеті його творчої думки...

Стаття «Богдан Хмельницький в світлі української історіографії», що пропонується читачам, написана в період дискусії 1946—1949 рр. і представляє різні погляди на особистість гетьмана Б. Хмельницького в національній історіографії та авторське розуміння даної проблеми.

¹ Крупницький Б. З студентських спогадів історика. І. Київ // Україна (Париж).— 1951.— № 6.— С. 449.

² Крупницький Б. Основні проблеми історії України. (На правах рукопису).— Мюнхен, 1955.— С. 89.

³ Крупницький Б. Гетьман Кирило Розумовський в світлі характеристики його нащадка Камілла Розумовського // Календар-альманах на 1948 рік.— Авгсбург; Мюнхен, 1948.— С. 164—171.

⁴ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вісник.— 1948.— Кн. I (на чужині).— С. 130.

